

BIJDRAGE

MAARTEN VAN GINDERACHTER

‘NATIONALE ONVERSCHILLIGHEID’, DE HABSBURGMONARCHIE EN BELGIË. EEN REVIEW VAN RECENTE LITERATUUR

‘Nationale onverschilligheid’ is mijns inziens een van de meest vernieuwende concepten in het historische onderzoek naar naties en nationalisme van de afgelopen tien jaar. Met dit begrip hebben Jeremy King, Pieter Judson, Tara Zahra en James Bjork het debat over de nationaliteitenkwestie in het negentiende-eeuwse Habsburgse rijk nieuw leven ingeblazen.¹ Hun onderzoek heeft het beeld van de Dubbelmonarchie als de spreekwoordelijke ‘gevangenis der volkeren’ – een beeld dat sinds het baanbrekende onderzoek van Gary Cohen (1981)² sowieso al onder druk stond – helpen slechten. Het Habsburgse rijk was niet gedoemd om ten onder te gaan aan het nationaliteitenconflict. De meerderheid van de bevolking was niet, zoals vroeger werd aangenomen, in de ban van het nationalisme, maar veeleer van nationale onverschilligheid en reageerde opportunistisch of ambivalent op claims die nationalistenvolgelingen legden op het ‘gewone volk’.

‘Nationale onverschilligheid’ geeft niet alleen een nieuwe kijk op de geschiedenis van Oostenrijk-Hongarije. Meer in het algemeen heeft dit concept het potentieel om het historische onderzoek naar naties en nationalisme te vernieuwen. Enerzijds biedt het werk van King, Judson, Zahra en Bjork een welgekomen tegengewicht tegen het teleologische perspectief in heel wat literatuur over naties en nationalisme. Het modernistische paradigma van Eugen Weber, Ernest Gellner en Eric Hobsbawm gaat uit

— 1 Judson, *Guardians of the nation: activists on the language frontiers of imperial Austria*, Cambridge, Mass., 2006; T. Zahra, *Kidnapped souls. National indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*, Ithaca 2008; J. King, *Budweisers into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848-1948*, Princeton, N.J. 2002; J.E. Bjork, *Neither German nor Pole. Catholicism and national indifference in a Central European borderland*, Ann Arbor, 2008.

2 G. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861-1914*, Princeton, 1981.

NEITHER GERMAN NOR POLE

James E. Bjork

**Catholicism and National Indifference
in a Central European Borderland**

van een voortrazend natievormingsproces, van de onherroepelijke omvorming van *peasants into Frenchmen*, waarbij alle andere identiteiten ondergeschikt worden aan de nationale.³ Als we ons echter niet langer richten op overheden en elites, maar op het publiek dat zij hoopten te bereiken, ziet het plaatje er veel complexer uit. Dan blijkt immers niet zozeer het succes van nationaliseringsstrategieën, maar eerder de beperkingen ervan. Alledaagse identificaties zijn veranderlijker en minder afgelijnd dan het modernistische paradigma laat vermoeden.

Anderzijds opent het onderzoek naar nationale onverschilligheid de deur naar een meer empirische en sociaalhistorische invulling van het constructivistische paradigma. Het constructivisme houdt in dat naties en nationale identiteiten mentale constructies zijn. De bekendste uitdrukking hiervan is het concept '*imagined communities*'.⁴ Ik schakel mij ook in deze traditie in, maar heb problemen met de sterke *top down*-invalshoek van heel wat constructivistisch onderzoek. Uiteraard is nationaal besef geen natuurlijk gegeven en is het een mentale constructie, maar het is geen louter elitaire hersenschim die aan onmondige massa's wordt opgedrongen. Nationale identiteit kan ook van onderuit geconstrueerd worden. De pioniers van het concept nationale onverschilligheid hebben minstens de ambitie om af te dalen in de groezelige en complexe 'realiteit' van het alledaagse leven, op lokaal niveau – dat ze die ambitie in de praktijk niet altijd waarmaken (zie verder) doet weinig af aan het vernieuwende potentieel dat het concept 'nationale onverschilligheid' in zich draagt. Om al deze redenen neem ik het begrip in dit artikel onder de loep en ga ik na in hoeverre het toepasbaar is op de Belgische casus. *En passant* sta ik ook stil bij de tekortkomingen ervan.

HET MULTI-ETNISCHE OOSTENRIJK: GEDOEMD OM TE VERDWIJNEN?

Pieter Judsons *Guardians of the nation* uit 2006 was de eerste monografie waarin '*national indifference*' centraal stond.⁵ Twee jaar later kwam het concept nadrukkelijk voor het voetlicht in de titel van Tara Zahra's *Kidnapped souls. National indifference and the battle for children in the Bohemian Lands* en James Bjorks *Neither German nor Pole: Catholicism and national indifference in a Central European borderland*. Dit laatste boek is de enige van de reeds vermelde studies die niet focust op het Oostenrijkse deel van het

< Cover van J.E. Bjork, *Neither German nor Pole. Catholicism and national indifference in a Central European borderland* (2008). [Michigan University Press]

3 E. Weber, *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870-1914*, London, 1977; E. Gellner, *Nations and nationalism*, Oxford, 1993 [1983]; E. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge, 1995 [1990].

4 B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, London, 1994 [1983].

5 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...].

Habsburgse rijk, het zogenaamde Cisleithanië, maar wel op Boven-Silezië (een regio die betwist werd tussen Duitsland en Polen).⁶ In 2012 gaven Judson en Zahra een themanummer uit van het *Austrian History Yearbook* over *Sites of Indifference to Nationhood*.⁷ Het fenomeen dat het concept 'nationale onverschilligheid' beschrijft, namelijk de kneedbaarheid van nationale identificatie, stond al centraal in Jeremy Kings *Budweisers into Czechs and Germans* uit 2002, hoewel King de term '*national indifference*' slechts eenmaal vermeldt in zijn hele studie.⁸ Vreemd genoeg is de discussie over het concept tot nu toe beperkt gebleven tot Engelstalige bijdragen. Duitstalige historici zijn grotendeels onverschillig gebleven, op de Oostenrijker Gerald Stourzh na, hoewel die zijn kritiek in het Engels heeft geschreven.⁹

De belangrijkste stelling van deze revisionistische auteurs is dat in weerwil van de hevige campagnes van Tsjechische, Duitse, Sloveense en andere voorwachtorganisaties van minderheden, 'gewone mensen' in Cisleithanië zich helemaal niet lieten meezuigen in de nationalistische maalstroom. (Overigens, in het onderzoek naar *nationhood from below* verwijst de term 'gewone mensen' naar historische actoren die doorgaans weinig bronnen hebben nagelaten en/of door het gros van de historici over het hoofd zijn gezien, die met andere woorden vaak tussen de plooiën van de geschiedschrijving zijn gevallen.¹⁰) Zij reageerden integendeel met nationale onverschilligheid. Zahra en co betogen zelfs dat het multi-etnische Oostenrijk zonder de Eerste Wereldoorlog niet op de klippen had hoeven te lopen. In de belle époque vond de centrale staat namelijk een *modus vivendi* met de nationalistische bewegingen op zijn grondgebied. In Cisleithanië schakelde de overheid nationalistische verenigingen in als lokale uitvoerders van haar sociale politiek. Zonder de Eerste Wereldoorlog waren diezelfde organisaties mogelijk uitgegroeid tot steunpilaren van het Habsburgse rijk (vergelijkbaar met de zuilen in België en Nederland). Paradoxaal genoeg was hun inschakeling in het raderwerk van de staat – een strategie die in vreedstijd pacificerend en integrerend werkte – in oorlogsomstandigheden contraproductief.

6 J.E. Bjork, *Neither German nor Pole [...]*; T. Zahra, *Kidnapped souls [...]*.

7 P.M. Judson & T. Zahra (eds.), *Sites of Indifference to Nationhood*, special issue of the *Austrian History Yearbook*, 2012 (Volume 43: Issue April).

8 J. King, *Budweisers into Czechs and Germans [...]*, p. 3.

9 G. Stourzh, *The Ethnicizing of Politics and 'National Indifference' in Late Imperial Austria*, in: G. Stourzh (ed.) *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990-2010*, Vienna, 2011.

10 Zie hierover: M. Beyen & M. Van Ginderachter, *General introduction. Writing the mass into a mass phenomenon*, in: M. Van Ginderachter & M. Beyen (eds.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century*, Basingstoke, 2012.

^ Landkaart 'Silesia Ducatus' (hertogdom Silezië), gepubliceerd in *Le théâtre du monde ou Nouvel atlas contenant les chartres et descriptions de tous les pais de la terre* (Amsterdam, 1649). Uit: S. Klimek, *Niederschlesien. Architektur und Geschichte* (2001). [ADVN, VBRC 1486]

Dat Oostenrijk-Hongarije in elkaar klapte, was – binnen het paradigma van de nationale onverschilligheid – een rechtstreeks gevolg van de oorlogssituatie.¹¹ Voor 1914 had de Oostenrijkse staat een neutrale positie ingenomen in het nationaliteitenconflict. Men spreekt in dit verband over de a-, supra- of multinationale staat. In Bohemen, bijvoorbeeld, zag de centrale overheid er nauwlettend op toe Duitsers noch Tsjechen te bevoordelen. Dat veranderde door de oorlogsparanoia. De staat begon Tsjechische nationalisten te vervolgen als een vijfde kolonne van de Russen, daarin voortgestuwd door propaganda van Duitse nationalisten. Tegelijkertijd slaagden de Oostenrijkse autoriteiten er niet meer in om in de steeds penibeler oorlogsomstandigheden hun taken op lokaal niveau uit te voeren. Daardoor verloren ze zienderogen legitimiteit bij de bevolking. Parallel hiermee vulden nationalisten het vacuüm dat de staat liet met hun eigen organisatienetwerk, waarvan de basis voor 1914 gelegd was. Zo konden ze dankzij de oorlog cruciale sociale kwesties als voedselvoorziening, jeugdzorg en arbeidsvoorwaarden in nationalistische termen herdefiniëren. De nationale revoluties van 1918-1919 waren dan ook geen rechtstreeks en onherroepelijk gevolg van nationale verschillen of een opstand van de nationalistische massa, maar een reactie op de door de oorlogsomstandigheden sterk gewijzigde institutionele en sociale context. In dat verband kwam de Amerikaanse historicus John Deak recentelijk tot de ontnuchterende conclusie:

“The real tragedy of the First World War, and of the twentieth century itself, may actually be a Habsburg story: the Great War ended the possibilities of multinationalism in Europe. Instead of viewing the war as sealing the coffin of the Habsburg monarchy and leading the imprisoned nations to freedom, we need to look at what kinds of processes the war interrupted. What future multinational polity disappeared from view?”¹²

HARDE GRENZEN BEKRITISEERD

King, Judson, Zahra en Bjork werken in de traditie van Rogers Brubaker, wiens hele oeuvre een kritiek is op het idee dat nationale identiteit een objectieve categorie is. Brubaker pleit ervoor de ‘natie’ niet te beschouwen als een reële vooraf bestaande groep die het handelen van mensen aanstuurt, maar veeleer *“as practical category, institutionalized form, and contingent event”*.¹³ In de negentiende eeuw, zo betoogt Brubaker, was nationale identiteit geen breed verspreide loyaleitscategorie. Nationale identiteit was niet de wortel van conflicten, maar kwam integendeel tot stand in en door politieke en sociale strijd. Jeremy King was de eerste die Brubakers radicale constructivisme toepaste op de Dubbelmonarchie. Hij demonstreerde voor de Boheemse stad

¹¹ J. Deak, ‘The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War’, in: *The Journal of Modern History*, jg. 86, 2014, nr. 2, p. 365.

¹² J. Deak ‘The Great War and the Forgotten Realm [...]’, p. 379.

¹³ R. Brubaker, *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge, 1996, p. 7.

Budweis/Budějovic dat Duitstaligen zich net zo makkelijk konden identificeren als Tsjechen (en vice versa) en dat nationale loyaliteiten niet definitief vastlagen: mensen hadden hun redenen om zich in de ene context Duits te noemen en in de andere Tjechisch.¹⁴

Door te focussen op de veranderlijke identificaties van 'gewone Oostenrijkers', hun blijvende gehechtheid aan meertaligheid en hun onverschilligheid tegenover nationalistische appèls *from above*, hebben deze historici aangetoond dat ook etniciteit een nationalistische constructie is. In deze zin is hun werk een onmiskenbare kritiek op Anthony D. Smith's etno-symbolisme, de theorie dat moderne naties gebruikmaken van de reeds bestaande vormentaal en praktijken van pre-moderne etnieën.¹⁵ Het onderzoek naar nationale onverschilligheid toont dat nationalistes uit de midden- en de hogere klasse niet alleen de natie creëren, maar ook het zogenaamde etnische of linguïstische substraat waarop hun natie steunt. Uit het schier eindeloze reservoir van potentiële mythen, symbolen, verhalen en liturgieën die aan het moderne nationalisme voorafgaan, maken zij een teleologische keuze die de opkomst van hun natie als onafwendbaar voorstelt.

Judsons *Guardians of the nation*, bijvoorbeeld, is een radicale deconstructie van de notie van objectieve taalgrenzen. In het midden van de negentiende eeuw, zo betoogt Judson, was het concept taalgrens irrelevant voor de Oostenrijkse politiek. In zijn oorspronkelijke betekenis verwees het naar onderzoek over dialecten en hun geografische geschiedenis. Door de politieke opportuniteiten die de grondwet van 1867 creëerde, kreeg het begrip taalgrens een nieuwe betekenis omdat linguïstische meerderheden binnen een bepaalde regio hun taal ter vervanging van het Duits konden invoeren in het onderwijs en de administratie.¹⁶

Volgens Judson zijn taalgrenzen in de zin van heldere en onbetwifelbare scheidingslijnen tussen volkeren een nationalistische uitvinding die de drie-eenheid volk - taal - territorium sanctioneert. Taalgrenzen veronderstellen immers het bestaan van territoriaal afgebakende en duidelijk van elkaar te onderscheiden taalgemeenschappen. En die bestonden niet als dusdanig in Oostenrijk-Hongarije aan het eind van de 19de eeuw. Niettemin waren de officiële talentellingen gebaseerd op het principe '1 taal, 1 territorium'. Vanaf 1880 moesten respondenten hun *Umgangssprache* aangeven. De census liet niet de mogelijkheid om tweetaligheid aan te vinken. Dit was het vreemde resultaat van een resolutie op het Internationaal statistisch congres van Sint-Petersburg in 1872, die de bedoeling had de statistieken van Oostenrijk-Hongarije vergelijkbaar te maken met die van andere landen.¹⁷ Nationalisten probeerden het neutrale concept *Umgangssprache* te vervangen door 'moedertaal' ofwel door de vraag tot welke natie de respondent behoorde. Dit lukte niet, maar in zekere zin haalden ze hun slag thuis omdat er geen rekening werd gehouden met tweetaligheid.

14 J. King, *Budweisers into Czechs and Germans [...]*, pp. 6-8.

15 A.D. Smith, *Myths and memories of the nation*, Oxford, 1999.

16 P.M. Judson, *Guardians of the nation [...]*, p. 26.

17 P.M. Judson, *Guardians of the nation [...]*, p. 14.

Ook historici hebben de nationalistische eentaligheidslogica gereproduceerd, namelijk door de censuscijfers kritiekloos over te nemen. Zo gebruiken zij kaarten op basis van de talentelling van 1910 die zogenaamd de grenzen van 'volkeren' aanduiden. Taalgebruik was toen echter geen ondubbelzinnige *marker* van nationaliteit of etniciteit. Alleen binnen een nationalistisch wereldbeeld – zo betogen Judson en Zahra – is eentaligheid het ideaal en is taal het belangrijkste en 'natuurlijkste' criterium voor collectieve identificatie. Bovendien stellen diezelfde kaarten het taalgebruik in het Habsburgse rijk voor als een territoriaal duidelijk afgebakend fenomeen van 1 taal per regio. In werkelijkheid gaf de census weer welke *Umgangssprache* een meerderheid van de bevolking binnen een bepaalde regio sprak en verhult zij dat deze gebieden meertalig waren.¹⁸ Binnen het nationalistische denkkader is meertaligheid echter een 'onnatuurlijk' gevolg van 'vreemde' machinaties, in de Boheemse context het resultaat van verduitsings- of tsjechificeringspogingen van de andere kant.

WAT IS NATIONALE ONVERSCHILLIGHEID? WAT ZIJN 'IMAGINED NON-COMMUNITIES'?

Het discours over harde taalgrenzen maakte deel uit van een ruimere nationalistische strategie om nationale en etno-linguïstische identiteiten te normaliseren en om een eind te maken aan meertaligheid en de alternatieve loyauiteiten die daarmee samenhangen. In de dagelijkse realiteit, zo betogen Judson en Zahra, zagen mensen op het Oostenrijkse platteland hun woonplaats niet als een vooruitgeschoven post in de strijd om de natie. Voor hen was meertaligheid helemaal niet buitengewoon. Ze ontwikkelden mechanismen om praktische taalverschillen te overbruggen. In Bohemen en Moravië, bijvoorbeeld, stuurden Tsjechischspreekende families hun kinderen op taaluitwisseling naar Duitstalige families en vice versa.

Deze zogenaamde *Kindertausch* en andere vormen van meertaligheid zijn een van de gedragingen die vallen onder de noemer 'nationale onverschilligheid'. Tara Zahra gebruikt dit nieuwe label om fenomenen aan te duiden die tijdgenoten en historici al kenden, maar nog niet als dusdanig benoemden. "*What we might call indifference has gone by many other names (often derogatory) in the past: regionalism, cosmopolitanism, Catholicism, socialism, localism, bilingualism, intermarriage, opportunism, immorality, backwardness, stubbornness, and false consciousness, to name a few.*"¹⁹

In de praktijk past Zahra nationale onverschilligheid toe op drie soorten van gedrag. Ten eerste omvat nationale onverschilligheid 'nationaal agnosticisme': het bewust of onbewust weigeren om in national(istisch)e categorieën te denken of te handelen.²⁰ De tweede vorm heeft betrekking op flexibele, veranderlijke identificaties bij wat

¹⁸ P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], p. 32.

¹⁹ T. Zahra, 'Imagined non-communities: national indifference as a category of analysis', in: *Slavic Review*, nr. 69, 2010, p. 98.

²⁰ T. Zahra, *Kidnapped souls* [...], p. 4.

Zahra “*nationally ambivalent populations*” noemt.²¹ Zowel Tsjechische als Duitse nationalistische groeperingen boden opleidingen, schoolvoedsel, kleren en rudimentaire vormen van sociale zekerheid aan. Heel wat ‘gewone Bohemers’ pasten hun nationale loyaliteit aan afhankelijk van de materiële voordelen die hun dat opleverde. Het feit, ten derde, dat mensen in het licht van nationalistische campagnes om hun kinderen naar eentalige scholen te sturen, toch vasthielden aan het ideaal van een meertalige opvoeding wijst volgens Zahra ook op een hoge mate van nationale onverschilligheid. In een conceptueel artikel uit 2010, getiteld ‘*Imagined non-communities: national indifference as a category of analysis*’, gaf Zahra een vierde, pragmatische definitie: “*Given the diversity of behaviors and attitudes that can be grouped under the rubric of ‘national indifference’, it is worth asking if the term is too broad to be useful. The coherence of the category, I believe, ultimately lies in nationalists’ own use of it to mobilize potential recruits.*”²² Met andere woorden, nationale onverschilligheid is in essentie een negatieve en een nationalistische categorie. Nationalisten noemden al wie niet voldeed aan hun ideaalbeeld ‘nationaal onverschillig’. De term was, met andere woorden, vooral een uiting van frustratie omdat hun campagnes de ‘volksfierheid’ niet herstelden en bepaalde mensen ‘grensoverschrijdend’ gedrag aan de dag bleven leggen. Dit verklaart meteen de ‘imagined non-communities’ uit de titel van Zahra’s artikel. Deze non-gemeenschappen werden verbeeld door nationalisten en omvatten een bonte verzameling van mensen die hun kinderen naar ‘volksvreemde’ scholen stuurden, niet bij de ‘juiste’ winkeliers inkopen deden, die kortom niet genoeg vaderlandsliefde aan de dag legden. Nationalisten noemden hen niet alleen ‘nationaal onverschilligen’, maar ook opportunisten, collaborateurs, hermafrodieten, amfibieën, onzuiveren, enzovoort. Zahra benadrukt dat deze ‘verbeelde non-gemeenschappen’ geen tijdloze constante zijn. Nationale onverschilligheid is nadrukkelijk geen premodern relict van lokale, regionale, dynastische of religieuze loyaliteiten. Het is daarentegen een uiting van moderniteit en met name een reactie op de moderne massapolitiek.²³ Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw probeerden Duitse, Tsjechische, Italiaanse en Sloveense nationalisten onverschillige plattelanders te overtuigen om hun ‘echte’ nationaliteit niet op te geven. Daartoe stichtten ze onder meer minderheidsscholen, importeerden ze kolonisten uit andere regio’s, probeerden ze de rurale economie te moderniseren en het lokale toerisme te ontwikkelen. Deze nationalistische tactieken waren een rechtstreeks gevolg van het ontstaan van de massapolitiek en de daaraan gekoppelde perceptie dat wie het meeste mensen kon mobiliseren het nationaliteitenconflict zou winnen.²⁴

Door nationale onverschilligheid te historiseren als een uiting van moderniteit en niet als een atavistisch, in de tijd bevroren relict van een van oudsher onmondige massa conceptualiseren Zahra en Judson dit concept als een potentiële locus van *agency* van gewone mensen. In die zin stelt nationale onverschilligheid de scheiding ter discus-

21 T. Zahra, *Imagined non-communities* [...], p. 98.

22 T. Zahra, *Imagined non-communities* [...], p. 104.

23 T. Zahra, *Kidnapped souls* [...], p. 5.

24 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], p. 4.

sie tussen een zogenaamd politieke openbare ruimte en een apolitieke privésfeer. Zo herintroduceren deze historici 'gewone mensen' in de politieke geschiedschrijving en overstijgen ze de courante door de *cultural turn* beïnvloede onderzoekspraktijk om discoursanalyses van beperkte sociale milieus te beschouwen als een representatieve proxy voor de volledige sociale werkelijkheid.²⁵ Kortom, onderzoek naar nationale onverschilligheid biedt de mogelijkheid om binnen het veld van naties en nationalisme discursieve en constructivistische benaderingen te verzoenen met een sociale geschiedschrijving van onderuit.

NATIONALE ONVERSCHILLIGHEID IN BELGIË

Kan een concept dat ontwikkeld is in de context van rurale dorpsgemeenschappen in het multi-etnische Habsburgse keizerrijk van toepassing zijn op België? Het meest voor de hand liggende antwoord is dat de opmaak van de Belgische staat mogelijk nationale onverschilligheid in de hand werkte. België ontstond uit een compromis tussen liberalen en katholieken, dat in naam van de Vrijheid de staat neutraliseerde en zo weinig mogelijk taken toebedeelde. Zo hoefden de katholieken niet te vrezen voor een bemoeizieke geläiciseerde staat en konden de liberalen toch de voor hen cruciale scheiding tussen Kerk en Staat doorvoeren.²⁶ Het gevolg was dat de centrale overheid – en dit is iets waar de literatuur tot nu toe veel te weinig aandacht voor gehad heeft²⁷ – relatief weinig investeerde in de instellingen die elders de vorming van *peasants into nationals* bewerkstelligden. Als meest *laissez-faire* staat van Europa had België voor de Eerste Wereldoorlog een *hands off*-houding tegenover interne natievorming, getuigen daarvan het minieme netwerk van staatscholen, het belabberde volksonderwijs, het uitblijven van leerplicht en van persoonlijke dienstplicht.²⁸

25 L. Cole, *Differentiation or Indifference? Changing Perspectives on National Identification in the Austrian Half of the Habsburg Monarchy*, in: M. Van Ginderachter & M. Beyen (eds.) *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century*, Basingstoke, 2012, p. 105.

26 E. Witte, De specificiteit van het “verzuilingsproces” langs vrijzinnige zijde. De inbreng van de historische dimensie, in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis/Revue belge d'histoire contemporaine*, jg. 13, 1982, nr. 1, pp. 39-40.

27 Zie ook de overschatting van de Belgische centrale overheidspolitiek voor de nationalisering van de massa bij: E. Witte, 1828-1847. *De constructie van België*, in: *Nieuwe geschiedenis van België*. Dl. 1: 1830-1905, Tiel, 2005, pp. 194, 198-207; L. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo: de lange weg van de naties in de Lage Landen*, Leuven, 2005 [1992], pp. 46-47; J. Stengers & E. Gubin, *Le grand siècle de la nationalité belge: de 1830 à 1918. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 2*, Bruxelles, 2002, pp. 21, 27-29; J. Stengers, *Les racines de la Belgique jusqu'à la Révolution de 1830. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 1*, Bruxelles, 2000, pp. 27, 171-172; L. Wils, *De twee Belgische revoluties*, in: K. Deprez & L. Vos (eds.), *Nationalisme in België: identiteiten in beweging 1780-2000*, Antwerpen, 1999, p. 49; R. Boijen, *Het leger als smeltkroes van de natie?*, in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, nr. 3, 1997; H. Van Velthoven, *Het Belgisch leger en het nationaliteitsvraagstuk, 1830-1914*, in: P. Lefèvre & P. De Gryse (eds.), *De Brialmont à l'Union de l'Europe occidentale. Van Brialmont tot de Westeuropese Unie*, Bruxelles, 1988.

28 M. Van Ginderachter, *An urban civilization. The case of municipal autonomy in Belgian history*

Door het systeem van de loting en de plaatsvervangings was het Belgische leger een armenleger waarop werd neergekeken. Zo onttrok 22 à 37% van de ingelote miliciens zich tussen 1830 en 1885 aan de dienstplicht door een plaatsvervanger te kopen.²⁹ De katholieke partij was antimilitaristisch omdat zij de boerenbevolking van Vlaanderen niet wou blootstellen aan de verderfelijke invloeden van het legerleven en omdat zij ook rekening hield met de rurale weerstand tegen de conscriptie (boerenzonen waren op het veld nodig). De loting werd in België dan ook pas afgeschaft in 1909 en vier jaar later werd de algemene dienstplicht ingevoerd. Pruisen had al vóór de Duitse eenmaking persoonlijke dienstplicht. De meeste Europese landen voerden het systeem in de jaren 1870-1880 in uit angst dezelfde weg op te gaan als Frankrijk dat met zijn verouderde legerrekrutering het onderspit had gedolven tegen Pruisen.

Het volksonderwijs was in België tot diep in de negentiende eeuw van een belabberd niveau.³⁰ In 1863 waren driekwart van de leerkrachten ongediplomeerd en misten ze dus de nodige opleiding om voor de klas te staan.³¹ In 1875 ging nog ruim 27% van de schoolrijpe kinderen niet naar school³² en het gemiddelde leerlingenaantal per klas bedroeg 67,59 in het gemeentelijk onderwijs.³³ Op leerplicht was het wachten tot 1914. Daarmee week België duidelijk af van zijn burens. Duitsland introduceerde de leerplicht in 1871 in het hele rijk (daarvoor was die er al in Pruisen sinds Frederik De Grote), Schotland in 1872, Frankrijk in 1882, Engeland en Wales in 1889, Nederland in 1900. Nederland wachtte overigens de invoering van de leerplicht niet af om het belang van goed volksonderwijs in te zien. Al rond 1800 behoorde Nederland tot de landen met de hoogste alfabetiseringsgraad van Europa. Tot in de kleinste plaatsjes waren er lagere scholen waar zelfs kinderen wier ouders afhankelijk waren van armenzorg, toegang toe hadden – zij moesten verplicht naar school op straffe van inhouding van de hulp.³⁴ De eerste nationale onderwijswet uit 1801 riep scholing uit tot een zaak van staatsbelang³⁵ en dit werd vanaf 1814 grondwettelijk verankerd met de bepaling dat het openbaar onderwijs “een aanhoudend voorwerp van zorg der Regeering” was.³⁶

1830-1914, in: W. Whyte & O. Zimmer (eds.), *Nationalism and the reshaping of urban communities in Europe, 1848-1914*, Basingstoke, 2011.

29 *Exposé de la situation du Royaume de 1876 à 1900*, dl. 1, pp. 432, 444, 455.

30 J. Lory, *Libéralisme et instruction primaire : introduction à l'étude de la lutte scolaire en Belgique*. 2 vol., Louvain-La-Neuve, 1979, pp. 64-124.

31 M. Depaepe, *Onderwijs: Lager onderwijs*, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, Tiel, 1998, p. 2245.

32 M. Depaepe, *Onderwijs: Lager onderwijs [...]*, p. 2244.

33 M. Depaepe, ‘Kwantitatieve analyse van de Belgische lagere school (1830-1911)’, in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis/Revue belge d'histoire contemporaine*, jg. 10, 1979, nr. 1-2, pp. 68 en 72.

34 P. Boekholt, *De onderwijswet van 1801 en het begin van de Staatszorg voor het onderwijs in Nederland*, in: P. Boekholt, H. Van Crombrugge, N.L. Dodde & J. Tyssens (eds.), *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat*, Assen, 2002, p. 5.

35 P. Boekholt, *De onderwijswet van 1801 en het begin van de Staatszorg voor het onderwijs in Nederland [...]*, p. 3.

36 Geciteerd door I. De Haan, *Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse politiek en samenleving*, in: N. Bakker, R. Dekker & A. Janssen (eds.), *Tot burgerschap en deugd*.

Basisonderwijs kreeg een scharnierfunctie in het maatschappijproject om de volksklassen tot burger op te voeden (zowel onder Willem I als in het tijdperk van de liberale burgerij die het politieke en culturele leven na 1848 domineerde).³⁷

Dat België een andere weg opging in onderwijszaken dan Nederland had onder meer te maken met de 'verfoeide' schoolpolitiek van Willem I in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De pogingen van Willem I om een net van openbare lagere scholen uit te bouwen vonden weinig genade bij zijn Belgische onderdanen. Het 'Willem-trauma' en het katholieke wantrouwen tegenover de staat zorgden ervoor dat de Belgische onderwijspolitiek radicaal andere sporen koos. Zo werd in tegenstelling tot in Nederland het overheidsinitiatief inzake onderwijs afhankelijk gemaakt van het parlement en niet van de uitvoerende macht. Evenmin was er sprake van een "aanhoudende zorg" van de staat zoals in Nederland en ook het principe van overheidscontrole op het onderwijs werd verworpen. Het beginsel van de gemeentelijke autonomie vormde namelijk een tegengewicht voor het in theorie centraliserende karakter van de Belgische staat. De grondwet verbood elke beperking op het katholieke initiatief om scholen op te richten en het legaliteitsbeginsel maakte de organisatie van een parallel officieel onderwijsnet minder evident.³⁸ De eerste wet op het lager onderwijs kwam pas 12 jaar na de Belgische Revolutie tot stand en gaf de kerk *de facto* de middelen in handen om niet alleen een eigen confessioneel net uit te bouwen, maar ook de controle te verwerven over het gemeentelijk onderwijs.³⁹

Bovendien zagen de Belgische leidende klassen alfabetisering en kennisverwerving lange tijd als een gevaar voor hun eigen positie. De lagere scholen moesten in de eerste plaats het status-quo behoeden. Zelfs de liberale burgerij zag aanvankelijk het nut niet in van goed opgeleide, bewuste burgers zolang de Belgische industrie draaide op een massa van ongeschoolde werklieden met lage lonen en op kinder- en vrouwenarbeid. Symptomatisch was dat de liberalen tijdens de eerste drie decennia van de Belgische onafhankelijkheid hun wetgevende activiteiten richtten op het middelbaar en hoger onderwijs, dat bestemd was voor de gegoede klassen.⁴⁰ Pas met de opkomst van de vooruitstrevende liberalen, die voorstander waren van een beter volksonderwijs en schoolplicht (o.a. via de in 1864 opgerichte Ligue de L'enseignement), begonnen de pedagogische opvattingen in België te verschuiven.⁴¹

Volksopvoeding in de negentiende eeuw, Verloren, 2006, p. 81.

37 J. Lenders, *Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw*, in: N. Bakker, R. Dekker & A. Janssen (eds.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*, Verloren, 2006, pp. 31-32.

38 J. Tyssens, *De vermaledijde staat? Overheid en onderwijsverstrekking in België*, in: P. Boekholt, H. Van Crombrugge, N.L. Dodde & J. Tyssens (eds.), *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat*, Assen, 2002, pp. 61-62.

39 E. Witte, 1828-1847. *De constructie van België [...]*, pp. 183-184; G. Deneckere, 1878-1905. *Nieuwe geschiedenis van België*, in: *Nieuwe geschiedenis van België*. Dl. 1: 1830-1905, Tiel, 2005, p. 477.

40 E. Gubin, J.-P. Nandrin & P. Van den Dungen, 1846-1878. *Het liberale en burgerlijke België*, in: *Nieuwe geschiedenis van België*. Dl. 1: 1830-1905, Tiel, 2005, pp. 289-293.

41 E. Gubin, J.-P. Nandrin & P. Van den Dungen, 1846-1878. *Het liberale en burgerlijke België [...]*, p. 334.

Aangezien een sterk nationalistisch project vanwege de Belgische staat ontbrak – althans de nationale overheid zette nauwelijks in op de nationalisering van de massa – kan het concept ‘nationale onverschilligheid’ dan *überhaupt* toepasbaar zijn op België? Volgens Zahra en Judson is nationale onverschilligheid immers een reactie op een moderne nationalistische massapolitiek. Zo’n politiek was echter niet volledig afwezig in België ondanks de niet-interventionistische houding van de nationale staat. Vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw kwamen er namelijk meer initiatieven vanuit de burgerlijke civiele samenleving en vanwege lagere overheden (met name op gemeentelijk vlak) om het nationale besef van gewone Belgen aan te zwengelen.⁴² De angst van de goegemeente voor het rode gevaar, en met name de zware onlusten in de lente van 1886 waarbij 24 doden vielen, zaten daar zeker voor iets tussen. Zo moesten vieringen van de nationale feestdag voortaan ware volksfeesten worden. Het is niet ondenkbaar dat bepaalde sociale groepen en met name arbeiders, die het expliciete mikpunt waren van de bourgeois-nationalistische campagnes, daarop reageerden met nationale onverschilligheid, temeer omdat zij daarnaast geconfronteerd werden met socialistische propaganda over een proletariaat zonder vaderland.

Bovendien kwam aan het eind van de 19de eeuw de Vlaamse beweging sterker opzetten. Die had zich sinds 1835 kunnen ontwikkelen omdat de grondwet en het liberale politieke systeem ruimte hadden gelaten voor de opkomst van een taalbeweging. Hierin lijkt België expliciet op de Dubbelmonarchie: *“it was the very constitutional guarantees made by the imperial Habsburg regime that created space for political activism organized specifically around language use”*.⁴³ Daar stopt de gelijkenis echter want de Tsjechische beweging in Bohemen en Moravië was verder gevorderd in de realisering van haar politieke doelstellingen dan de Vlaamse beweging in België. Symptomatisch is dat Praag zijn Tsjechischsprekende universiteit al in 1882 kreeg, Gent zijn Nederlandstalige pas in 1930.

In de terminologie van de baanbrekende Praagse historicus Miroslav Hroch bereikte de Tsjechische beweging al op het eind van de 19de eeuw haar fase C, de zogenaamde massificatiefase, de Vlaamse pas ten vroegste na de Eerste Wereldoorlog. Hroch vergeleek een reeks ‘kleine’ nationale bewegingen in het 19de-eeuwse Europa – ‘klein’ in de zin dat zij het opnamen tegen de ‘grote’ natiestaat. Op basis van biografische gegevens van hun meest actieve leden, schetste hij een evolutie waarbij sommige van die bewegingen van fase A (folkloristische interesse) over B (politieke agitatie) in hun laatste ontwikkelingsstadium C een zaak van de massa werden: *“once the major part of the population came to set special store by their national identity, a mass movement was*

42 J. Tyssens, *De vermaledijde staat? Overheid en onderwijsverstrekking in België [...]*, p. 64; E. Witte, G. Kurgan-Van Hentenryk, E. Lamberts, H. Balthazar, G. Deneckere, P. Raxhon, P. Wynants, M. Beyen & F.-J. Verdoodt (eds.), *Natie en Democratie - Nation et démocratie (1890-1921)*. Acta van het interuniversitair colloquium, Brussel 8-9 juni 2006, Brussel, 2007.

43 P.M. Judson, *Guardians of the nation [...]*, p. 9.

formed".⁴⁴ Zelf heeft Hroch het begrip massificatie weinig uitgewerkt⁴⁵ en er nauwelijks primair bronnenonderzoek naar gedaan. Daardoor rijst de vraag: hoe kunnen historici dit proces concreet onderzoeken? In een van zijn recentste boeken bekritiseerde Hroch nationalismevorsers die het individu over het hoofd zien, maar hij gaf ruitelijk toe dat zijn eigen analyses soms ook partiële, tegenstrijdige en hoogst hypothetische generalisaties waren.⁴⁶ Onderzoek van onderuit kan bijdragen aan een toetsing van Hrochs stappenmodel. Het concept nationale onverschilligheid is daarbij een nuttig instrument aangezien het een impliciete kritiek inhoudt op Hroch. Het stelt immers dat er voor de Eerste Wereldoorlog geen sprake was van een massale doorbraak van het nationale besef in Oostenrijk en dus evenmin van een fase C. Het was de ontwrichting van de Grote Oorlog die de massificatie van het substaat-nationalisme inluidde, een hypothese die ook voor België, met name door Lode Wils, wordt verdedigd.⁴⁷ Wat verklaart nu de achterstand van de Vlaamse beweging tegenover de Tsjechische? Hroch zoekt het antwoord in de moderniseringstheorie. Hij catalogeert de Vlaamse natie als een zogenaamd gedesintegreerd natietype omdat de Vlaamse beweging voor de Eerste Wereldoorlog niet doorstootte tot de massa. Volgens Hroch is het succes van 'kleine' nationale bewegingen doorheen heel Europa sterk geconditioneerd door de 'dubbele' revolutie, enerzijds de industriële revolutie en anderzijds de burgerlijk-democratische revolutie die het ancien régime beëindigde. In landen waar een kleine taal- en cultuurbeweging pas politieke eisen ging stellen op het moment dat die dubbele revolutie al achter de rug was, slaagde zij er moeilijk in uit te groeien tot een massa-aangelegenheid. De lagere sociale klassen waren immers al verleid door het democratische eisenpakket van andere (travallistische en socialistische) bewegingen. Dat was het geval in België. In het begin van de 19de eeuw was België het eerste land op het continent dat op de trein van de industrialisering sprong. De burgerlijk-democratische revolutie begon met de Franse annexatie in 1795 en werd voltooid door de Belgische Omwenteling van 1830. Maar het was pas tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw dat de Vlaamse beweging een politiek programma begon te formuleren. Op dat moment was de arbeidersbeweging al goed georganiseerd en slaagde de Vlaamse beweging er niet meer in de culturele strijd te verbinden met de sociale strijd. In Bohemen en Moravië echter vond die verbinding plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw parallel met de opkomst van het nationalisme, de doorbraak van

44 M. Hroch, *From national movement to the fully-formed nation: the nation-building proces in Europe*, in: G. Balakrishnan (ed.), *Mapping the nation*, London, 1996, p. 81.

45 Zie bijvoorbeeld zijn vage en van elkaar verschillende omschrijvingen van de massificatiefase (M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, Cambridge, 2000 [1985], p. 11; M. Hroch, *From national movement to the fully-formed nation* [...], p. 81.

46 M. Hroch, *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*, Göttingen, 2005, pp. 109-110.

47 L. Wils, *De historische verstrengeling tussen de christelijke arbeidersbeweging en de Vlaamse Beweging*, in: L. Wils (ed.), *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de KU Leuven*, Leuven, 1994.

de industriële revolutie en de invoering van de burgerlijke democratie, vandaar het succes van de Tsjechische beweging.

De onderzoeksschool van Rogers Brubaker, waar ook Judson en Zahra toe behoren, stelt Hrochs verklaring (minstens impliciet) ter discussie. Hroch gaat er namelijk van uit dat bestaande nationale identiteiten en objectieve taalverschillen de motor zijn van het nationalistische conflict en van de hervorming van de staat. Volgens Judson en Zahra is de oorzaak-gevolgketen omgekeerd: het was de institutionele reactie van de centrale overheid op taalagitatie die nationale identiteiten vormgaf. De verschillende respons van de Belgische en Oostenrijkse staat op de politieke eisen van de taalbeweging biedt inderdaad een mogelijke verklaring voor de decalage tussen de Tsjechische en de Vlaamse beweging. In Oostenrijk werden nationalistische organisaties mee in het bad getrokken: ze gingen overheidstaken uitoefenen met name in het onderwijs en konden zich zo dieper verankeren in de samenleving. In België gebeurde dit niet. De door Duits-Oostenrijkse liberalen opgestelde grondwet van 1867 kende taalrechten toe aan elk individu. Het was nooit hun bedoeling geweest om op basis daarvan collectieve rechten voor naties afdwingbaar te maken. De liberalen zagen deze taalregeling louter als een individuele tegemoetkoming zodat lokale zaken afgehandeld konden worden in welke taal ook, maar belangrijke aangelegenheden in het Duits. Dit, zo veronderstelden de opstellers van de grondwet, zou op termijn de nationalistische strijd verminderen.⁴⁸ De liberale schoolwet van 1869 paste deze taalregeling toe op het onderwijs. Vanaf dat moment moest er een door de gemeente ondersteunde school opgericht worden in alle plaatsen waar een vijfjaarlijks gemiddelde van 40 kinderen woonde in een straal van 4 km of op 1 uur gaans. Een uitspraak van het *Verfassungsgerichtshof* uit 1884 paste deze regel toe op de oprichting van minderheidsscholen. Dit was de aansporing voor nationalisten om overal private scholen op te richten in de hoop dat die uiteindelijk na 5 jaar 40 kinderen zouden aantrekken en door de overheid gesubsidieerd zouden worden.⁴⁹ In tegenstelling tot de oorspronkelijke bedoeling van de liberale grondwetgevers verhevigde de nationalistische strijd zo. Om het oploeiende taalconflict binnen de perken te houden, subsidieerde de staat in Cisleithanië aparte nationalistische organisaties voor onderwijs, landbouw, toerisme, jeugdzorg, enzovoort. Door in Bohemen en Moravië gescheiden maar parallelle functies toe te kennen aan Tsjechische en Duitse instellingen hoopte de centrale overheid de aandacht van nationalisten af te leiden naar administratieve taken. Het gevolg hiervan was echter dat naties geleidelijk erkend werden als een legale categorie in de Oostenrijkse wetgeving.⁵⁰

In België kwam het zo ver niet. De term 'Vlaams volk' had geen wettelijke waarde. Binnen het allesoverheersende liberale klimaat in België bleef de vrijheid van het gezinshoofd om de onderwijstaal van zijn kinderen te bepalen sacrosanct, terwijl in Oostenrijk de collectieve rechten van de natie de overhand kregen. Bovendien ging

— 48 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], pp. 12-13.

49 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], pp. 24-25.

50 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], p. 168.

de sociale en institutionele verankering van de Vlaamse beweging nooit zo ver als die van de Tsjechische beweging. In België waren het ideologische zuilverenigingen en niet flamingantische organisaties die via het systeem van de gesubsidieerde vrijheid taken van de staat overnamen.⁵¹ Kortom, terwijl in Oostenrijk de ontwikkeling van een nationaal gesegregeerde welvaartstaat het nationaliteitenconflict voedde⁵², had de verzuiling in België, die gedreven werd door ideologische en sociaaleconomische spanningen, mogelijk een matigende impact op de taalspanningen.

Ondanks de achterstand van de Vlaamse beweging op de Tsjechische kenmerkt het einde van de 19de eeuw zich door een grotere flamingantische slagkracht, die onder meer tot uiting kwam in de goedkeuring van de eerste taalwetten vanaf 1873. De massapolitiek van het laatste kwart van de 19de eeuw dreef ook flaminganten op zoek naar aanhangers onder de brede bevolking. Net als hun nationalistische collega's in Cisleithanië lieten ze zich daarbij soms negatief uit over het gebrek aan 'ras-overtuiging' bij hun 'volksgenoten'. Vooral Brusselaars moesten het daarbij ontgelden omdat zij niet duidelijk te classificeren waren als Vlaming of Waal (de zogenaamde 'verbeulemansing'), flamingantische activiteiten links lieten liggen of switchten tussen Nederlands en Frans. Met andere woorden flaminganten klaagden over 'nationale onverschilligheid'.

KRITIEK OP NATIONALE ONVERSCHILLIGHEID

In tegenstelling tot wat Zahra en Judson beweren is '*national indifference*' geen loutere uitvinding van 19de-eeuwse nationalisten. Het heeft ook historische wortels in het marxisme. Marx' en Engels' credo 'het proletariaat heeft geen vaderland' kan als een variatie op nationale onverschilligheid beschouwd worden. Een overtuigd sociaaldemocraat moest onverschillig staan tegenover de lokroep van het vaderland. Nationale identiteit was immers een vals bewustzijn dat de klassebewustwording van het proletariaat in de weg stond. Dit was de theorie want in de praktijk bleken sociaaldemocratische kaderleden en het rode voetvolk niet immuun voor de sirenenzang van de natie, wat tot zure oprispingen leidde vanwege partijgenoten die recht in de leer waren. De klachten van die laatsten over het bedroevende peil van het klassenbewustzijn zijn een spiegelbeeld van de nationalistische verwijten over de gebrekkige 'volksfierheid'.

> Cover van T. Zahra, *Kidnapped souls. National indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948* (2008). [ADVN, VB18764]

——— 51 M. Van Ginderachter & M. Kamphuis, 'The transnational dimensions of the early socialist pillars in Belgium and the Netherlands, c. 1885-1914. An exploratory essay', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis/Revue Belge de Philologie et Histoire*, jg. 90, 2012, nr. 4.

52 T. Zahra, *Kidnapped souls* [...], p. 67.

KIDNAPPED

NATIONAL
INDIFFERENCE
AND THE BATTLE
FOR CHILDREN IN
THE BOHEMIAN
LANDS

SOULS

1900-1948

TARA ZAHRA

Hoewel Zahra en Judson nergens uitdrukkelijk verwijzen naar de sociaaldemocratische natietheorie, lijken ze een van de belangrijkste premissen ervan overgenomen te hebben. Ze gaan namelijk impliciet uit van het idee dat nationale identiteit een vals, door elites gecreëerd bewustzijn is dat de werkelijke, materiële inzet van het leven verbergt. Ondanks hun theoretische interesse in de massa steunt hun onderzoek vooral op *"close readings of nationalist accounts"*, hoofdzakelijk uit een burgerlijk milieu.⁵³ Daaraan koppelen ze een eng materialistische interpretatie van het dagelijkse leven. Impliciet huldigen ze Bertold Brechts adagio *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral*: gewone mensen hebben uit zichzelf geen interesse voor alles wat hun primaire materiële behoeften overstijgt. Vaderlandse gevoelens zijn hen vreemd, die moeten hun aangepraat worden door buitenstaanders. In Judsons en Zahra's analyse zijn het dan ook nationalistische elites die conflict en identiteit creëren waar die voorheen niet bestonden. Taalverhoudingen en nationale identificaties werden pas van belang in het dagelijkse leven wanneer bourgeois nationalistten hun waardenpatroon van buitenaf injecteerden in lokale gemeenschappen. Zo introduceren Zahra en Judson langs de achterdeur essentialistische noties over collectieve identificatie en reïficieren ze lokale of alledaagse identiteit. In de praktijk van hun onderzoek zien ze *"the 'normal' dynamics of village life"*⁵⁴ immers als een objectieve, reële toetssteen van het gedrag van mensen. Lokale of alledaagse belangen zijn echter net zo goed mentale constructies. Zo heeft Geary erop gewezen dat zelfs mensen die honger en kou lijdten, affectieve noden hebben die al dan niet met hun 'objectieve' eigenbelang stroken.⁵⁵

Een goed voorbeeld van Judsons te materialistische visie is zijn neiging om lokale taalincidenten te minimaliseren en ze van elke nationalistische betekenis te ontdoen. Zo vermeldt hij een voorval uit 1908 in het Boheemse stadje Stachau/Stachy, waar volgens de Duits-nationalistische pers een groep Duitse turners op doorreis was aangevallen. De lokale politie beweerde echter dat de gymnasten anti-Tsjechische liederen en slogans hadden gezongen. Daarop hadden enkele straatkinderen keitjes naar hen geworpen. Judson vergelijkt beide beschrijvingen van het incident en concludeert: *"The fact that a few village children had thrown pebbles at a passing cart had offered the reporter potential material for depicting daily circumstances in nationally polarized terms"*.⁵⁶ Natuurlijk had de Duits-nationalistische pers het voorval overdreven, maar Judson onderschat het op zijn beurt. Hij negeert de andere lezing van deze gebeurtenis, namelijk als een mogelijke bewijsplaats dat nationale verschillen ook op een alledaags niveau geconstrueerd kunnen worden door 'insiders' en niet louter *top down* door nationalistische buitenstaanders. In hoeverre konden alledaagse vijandbeelden gepolitiiseerd worden en bijdragen tot een nationalistisch wereldbeeld? Hier ligt nog heel wat onontgonnen terrein voor onderzoek naar nationale identiteit en onverschilligheid.

53 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], p. 11.

54 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], p. 120 (mijn nadruk).

55 D. Geary, *Working-class identities in Europe, 1850-1914*, in: M. Fulbrook (ed.), *National histories and European history*, London, 1994², pp. 210-211.

56 P.M. Judson, *Guardians of the nation* [...], p. 184.

BESLUIT

Het begrip '*national indifference*' is gemunt door historici die onderzoek doen naar Centraal-Europa (vooral naar de Oostenrijkse helft van de Dubbelmonarchie). Volgens Pieter Judson en Tara Zahra werd het nationaliteitenconflict in Centraal-Europa in de late 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw niet gedreven door een breed gedragen nationalistisch enthousiasme, maar eerder door zijn tegendeel: een massale onverschilligheid tegenover de natie. Belangrijk is dat dit geen atavistisch relict is uit pre-moderne tijden, maar een reactie op de aanspraken van een moderne (nationalistische) massapolitiek. 'Gewone mensen' gedroegen zich nationaal onverschillig op drie manieren: ze wezen al dan niet bewust nationale denkcategorieën af, ze verschoven hun loyaliteit afhankelijk van de praktische voordelen die dat opleverde en ze verwierpen de claims die nationalist op 'het volk' projecteerden, met name de eis om alleen de 'moedertaal' te spreken. In dit laatste opzicht betogen deze revisionistische historici dat het concept 'taalgrens' niet verwees naar een werkelijke linguïstische toestand, maar dat het een uitvinding was van negentiende-eeuwse nationalist. Ondanks zijn Oostenrijkse ontstaanscontext kan het begrip 'nationale onverschilligheid' toegepast worden op België aangezien het een respons is op de aanspraken die nationalist (of het nu Duitse, Tsjechische, Vlaamse of Belgische waren) op de massa deden. Tegelijkertijd echter zitten er enkele zwakke kanten aan het onderzoek van Judson en Zahra. In de praktijk gaan ze uit van een materialistisch determinisme dat elke 'endogene' vorm van nationale identificatie ontkent in de onderste lagen van de samenleving. Ze essentialiseren het lokale tot de enige echte identiteit die ertoe doet en sluiten bij voorbaat het bestaan uit van een alledaags nationalisme dat gebaseerd was op vooroordelen over de 'nationale Ander'.

Met deze kritiek in het achterhoofd kan je je afvragen of we het concept 'nationale onverschilligheid' überhaupt nog moeten gebruiken. Ik blijf om drie redenen overtuigd van het nut en het bestaansrecht ervan. Het is, ten eerste, een niet-teleologisch concept dat je als onderzoeker dwingt om de bronnen niet louter te interpreteren vanuit de uiteindelijke triomf van het nationale denken. Het leidt je weg van het allesoverheersende perspectief van een succesvolle nationalisering – een perspectief dat de begrippen nationale identiteit en zelfs nationale identificatie in zich dragen. In die zin kan nationale onverschilligheid als een tegenhanger gebruikt worden voor Miroslav Hrochs ontwikkelingsschema voor kleine nationale bewegingen. Ten tweede focaliseert het concept duidelijk dat nationale identiteit een daad is en geen zijnswijze. Nationale identificaties komen tot stand in en door de politieke en sociale strijd. In het negentiende-eeuwse Oostenrijk ging het niet om conflicten tussen duidelijk afgeleijnde, vooraf gevormde nationale groepen, maar om collectiviteiten die zich vormden tijdens en door hun strijd.

Ten slotte laat het begrip 'nationale onverschilligheid' toe om een van de cruciale vraagstukken binnen het natie- en nationalismeonderzoek te thematiseren, met name het veronderstelde massakarakter van nationale identiteit. Volgens Zahra en Judson werkten de pogingen van nationalist om via hun publieke discours het gedrag van gewone mensen bij te sturen, contraproductief. De massa reageerde met nationale

onverschilligheid en weigerde de harde scheidslijnen te aanvaarden die nationalisten trokken tussen 'wij' en 'zij'. Een wijdverspreide nationalistische retoriek wijst dus niet noodzakelijk op een succesvolle interiorisatie ervan. Michael Billigs theorie van het banale nationalisme is hier in zekere zin tegengesteld aan. Uiteraard bestuderen Billig en zijn navolgers een latere periode (eind 20ste-begin 21ste eeuw) dan Zahra en Judson die focussen op de late 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Billigs concept kan echter toegepast worden op eerdere tijdvakken op basis van de impliciete methodologische claims die de theorie van het banale nationalisme maakt. Billig leidt uit de alomtegenwoordigheid van nationale vertogen in de publieke ruimte namelijk af dat het vaderland algemeen aanvaard wordt⁵⁷, terwijl Zahra en Judson het tegenovergestelde betogen: sterke nationalistische claims wijzen op een zwakke verspreiding van nationale gevoeligheden in de samenleving en inspireren mensen tot nationaal ambigu gedrag. Met andere woorden, we hebben hier te maken met twee tegengestelde theorieën, die een belangrijke methodologische kwestie weer op de onderzoeksagenda plaatsen, namelijk 'wat vertellen wijd verspreide nationalistische vertogen ons over de houding van bredere bevolkingslagen?' De enige manier om deze kwestie uit te klaren is om gewone mensen niet louter te bestuderen vanuit nationalistische, overheids-, of middenklassebronnen, maar hen ook zelf aan het woord te laten.

57 M. Billig, *Banal nationalism*, London, 1995.